

П. А. Мединцев

здобувач

Одеська національна юридична академія,
кафедра цивільного права
вул. С. Варламова, 9, Одеса, 65009, Україна

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ І ВІДМОВИ ВІД ЇХ ВИКОНАННЯ В УКРАЇНІ ТА ОКРЕМИХ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

У статті досліджується еволюція правового регулювання договірних зобов'язань і відмови від їх виконання в Україні та окремих зарубіжних країнах.

Ключові слова: правове регулювання, еволюція, договірні зобов'язання, відмова від виконання договірних зобов'язань.

Договір, як соціальне явище, виник раніше за державу і право, оскільки навіть у самому нерозвинутому побуті, виникають певні відносини між людьми, які здійснюють обмін речами, передають речі у користування тощо. Проте всі ці відносини ще не мають характеру зобов'язань в юридичному розумінні [1, с. 383].

У процесі розвитку суспільства, практично до сьогодні, сфера договірних відносин розширюється і ускладнюється, і, безумовно, по-різному проявляється в різних історичних періодах.

Метою даної статті є дослідження еволюції правового регулювання договірних зобов'язань і відмови від їх виконання в Україні та окремих зарубіжних країнах.

Певні аспекти проблематики, що розглядається, досліджувались такими вченими, як В. Ансон, І. О. Покровський, Р. О. Халфіна та ін. Проте зазначені дослідження здебільшого торкалися лише загальних питань правового регулювання договірних відносин, а проблема відмови від виконання договірних зобов'язань в них лише окреслювалась, але не знайшла повного висвітлення.

У дослідженні еволюції правового регулювання договірних зобов'язань необхідно виходити з того, що зміст юридичного договору не є постійною величиною, яка міститься в людському розумі, волі чи потребах, а є результатом постійного розвитку як самих потреб, так і засобів їх задоволення. Як наслідок, договірне право є результатом розвитку суспільного життя [2, с. 3].

Виникнення власності можна розглядати як вихідний момент у виникненні договору як такого, саме тому з розвитком відносин власності виникає потреба у розвитку договірних відносин, а їх регламентація призводить до виникнення договірного права.

Первинні умови розвитку права практично у всіх країнах були однакові. Найдавнішим джерелом права був звичай. Потім, коли звичай сан-

кціонується державною владою, він стає нормою звичаєвого права, яка існує як в усній, так і в письмовій формі.

У деяких державах, наприклад, у Стародавній Русі право договорів було перехідною формою від звичаю до закону. Договір, як і звичай, був невід'ємною складовою частиною правового буття будь-якого історичного типу суспільства.

Проте, на наш погляд, між ними є і суттєві відмінності. В науковій літературі звичаєве право розглядалось як одна із форм суспільної волі, поряд із табуїтетом, мораллю і власне правом. Вихідним моментом у звичаєвому праві є поняття шкоди, яке розглядається потерпілою стороною як порушення справедливості, а норми звичаєвого права є способами або методами її відновлення.

На думку Б. І. Пугінського, договір, по-перше, не призначений для вирішення конкретних і нерідко конфліктних ситуацій, по-друге, договірне регулювання не обов'язково здійснюється на підставі норм права і передбачає навіть можливість визначення умов договору за відсутності норм, що регулюють відповідні питання [3, с. 55].

Хоча якщо взяти право сторін на відмову від виконання договірних зобов'язань, то зазначені відносини насамперед регулюються нормами позитивного права. І тут необхідно враховувати як належність тієї чи іншої правової системи до певної правової сім'ї, так і особливості історичного розвитку конкретної країни.

Так, наприклад, правові системи України, Російської федерації (далі — РФ), Франції, Німеччини входять до романо-германської правової сім'ї. А це означає, що їх розвиток у самому загальному вигляді здійснюється в єдиному руслі, хоча, безумовно, розвиток кожної правової системи в цілому і договірного права зокрема має свої особливості. Це стосується і розвитку інституту відмови від виконання договірних зобов'язань.

Поряд із цим, еволюція правового регулювання договірних зобов'язань в Україні та РФ суттєво відрізняється від розвитку відповідних норм у Франції та Німеччині.

Насамперед ці особливості обумовлені політичними і соціально-економічними змінами, які відбулися в Україні та Росії у першій третині ХХ ст.

Так, в Україні та Росії ще за часів колишньої Російської імперії спочатку відмова від виконання договору могла здійснюватись лише у випадках, визначених законом. Хоча допускалось розірвання договору і за домовленістю сторін у будь-який час (Звід Законів Російської імперії. Т. X, ч. 1 ст. 1545). При цьому не допускалось розірвання за домовленістю сторін договорів, що торкаються інтересів третьої особи (Звід Законів Російської імперії. Т. X, ч. 1 ст. 1547).

Сторона договору могла розірвати договір й у випадку його порушення. Проте загальних приписів з цього приводу не існувало, а були встановлені лише правила стосовно окремих договорів, зокрема купівлі-продажу, майнового найму тощо. Так, покупець мав право розірвати договір у випадку відсутності у речі, що передана за договором купівлі-продажу, якостей,

які мають відповідати домовленості сторін або існуючому порядку (Звід Законів Російської імперії. Т. X, ч. 1 ст. 1516, 1518). У договорі майнового найму, якщо наймач не сплачував визначених періодичних платежів за користування майном, наймодавець мав право вимагати розірвання договору, а якщо наймодавець не виконував свого обов'язку щодо підтримання речі, переданої у найм, у тому стані, в якому вона перебувала при укладенні договору, то наймач мав право вимагати звільнення його від покладених на нього обов'язків (Звід Законів Російської імперії. Т. X, ч. 1 ст. 1705). Проте відмова від договору з причини крайнього утруднення виконання не передбачалась.

Після революції 1917 р. на деякий час у правовому регулюванні договірних зобов'язань на території колишньої Російської імперії утворився певний вакуум, оскільки всі цивільні правовідносини (у тому числі договірні), які існували до революції, держава не визнавала, а нові цивільні кодекси були прийняті зокрема в Україні та Росії лише у 1922 р.

Цивільний кодекс РРФСР 1922 р. і Цивільний кодекс УРСР 1922 р. містили певні положення щодо відмови від виконання договору. Так, наприклад, п. "г" ст. 129 ЦК РРФСР 1922 р. надавав сторонам право розірвати договір за домовленістю, ст. 145 надавала кредитору право розірвати договір при невиконанні боржником своїх зобов'язань з причини неможливості виконання, що була породжена самим боржником. При цьому кредитор мав право і на стягнення завданих невиконанням збитків. Поряд з цим, зазначені цивільні кодекси містили й норми, спрямовані на регулювання розірвання окремих видів договорів.

Але після закінчення епохи НЕПу у СРСР розірвання договору допускалось лише у випадках, коли сторонами договору були громадяни. Останнім надавалось і право домовитись з контрагентом щодо заміни реального виконання сплатою грошової компенсації. Соціалістичні організації, що виконували державний план, мали виконувати договори лише в натурі, а будь-які домовленості щодо заміни виконання в натурі грошовою компенсацією визнавались недійсними.

ЦК УРСР 1963 р. містив норму щодо недопустимості односторонньої відмови від виконання зобов'язання. Зокрема ст. 162 встановлювала, що одностороння відмова від виконання зобов'язання і одностороння зміна умов договору не допускаються, за винятком випадків, передбачених законом.

У 1991 р. були прийняті Основи цивільного законодавства Союзу РСР і республік, які хоча й майже не містили загальних норм про розірвання договорів¹, проте вже регулювали розірвання окремих їх видів.

У ЦК України 2003 р. багато уваги приділяється питанням розірвання договору. Крім загальної глави 53 "Укладення, зміна і розірвання договору", ЦК містить низку норм, що регулюють розірвання окремих видів договорів. В ЦК РФ загальні положення щодо розірвання договорів міс-

¹ В Основах лише п. 2 ст. 57 містив загальну заборону на одностороннє розірвання договору, за винятком випадків, передбачених договором або законодавством.

тяться у главі 29 “Зміна і розірвання договору” ч. 1 ЦК, інші норми ЦК конкретизують їх стосовно певних видів договорів.

Як бачимо, політичні та економічні зміни, які відбувалися на територіях зазначених країн, безумовно тягли певні зміни у правовому регулюванні договірних зобов’язань в цілому і відмови від їх виконання зокрема. Хоча у підсумку правове регулювання відповідних суспільних відносин “повернулося” до загального русла романо-германської правової сім’ї.

Свої особливості мав і розвиток правового регулювання договірних зобов’язань в англо-американському праві.

Зараз в англійському договірному праві допускається розірвання договору як за домовленістю сторін, так і у зв’язку з порушенням договору іншою стороною. Але спочатку в Англії право потерпілої сторони розірвати договір ставилось в залежність від характеру порушених умов договору. У разі порушення істотної умови (*condition*) потерпіла сторона мала право на розірвання договору, у разі порушення простої умови (*warranty*) — лише право вимагати відшкодування завданих збитків.

Зазначене правило сформувалося ще у ХІХ ст., але поступово від нього відмовилися і зараз використовується більш гнучкий критерій, що базується на тяжкості порушення і його наслідків.

Крім того, англійське договірне право своєрідно регулює розірвання договору у зв’язку з непередбаченою зміною обставин, якими сторони керувались при укладенні договору. Ще у ХVІІ ст. у судах загального права був сформульований принцип абсолютної договірної відповідальності, відповідно до якого договори мають виконуватись за будь-яких обставин і незалежно від вини боржника. Але поступово була розроблена так звана доктрина тщетності договору (*frustration*), тобто відпадення смислу договору, недосягаємості його мети. Сьогодні зазначеним поняттям охоплюються всі випадки припинення договірних зобов’язань внаслідок подій, які перебувають поза контролем сторін договору [4, с. 306].

Договірне право США містить аналогічні англійському праву правила щодо розірвання договору. Поряд із цим, на основі англійської доктрини тщетності договору у США була розроблена концепція нездійсненності (*impracticability*) виконання договору.

Поняття нездійсненності (*impracticability*) виконання договору знайшло відображення у Зводі договірного права США і у Єдинообразному торговельному кодексі США (ЄТК).

§ 261 Зводу договірного права США містить норму, згідно із якою сторона звільняється від обов’язку виконати договір, якщо після його укладення виконання стало нездійсненним без її вини, в силу події, ненастання якої було основною передумовою укладення договору. Стаття 2-615 (п. а) ЄТК встановлює, що прострочення у поставці всіх або частини товарів продавцем не розглядається як порушення ним своїх обов’язків за договором продажу, якщо обумовлене виконання стало нездійсненним внаслідок непередбачених обставин, ненастання яких було основною передумовою укладання договору, або внаслідок добросовісного виконання приписів іно-

земного або вітчизняного урядового акту, що застосовується, незалежно від можливого наступного визнання його недійсності [5, с. 94].

Підсумовуючи, слід зазначити, що в умовах глобалізації певні відмінності у правовому регулюванні договірних відносин в цілому і відмови від їх виконання зокрема будуть нівелюватися. Вивчення цих процесів може стати предметом подальших досліджень у зазначеній сфері наукових інтересів.

Література

1. Покровский И. А. История римского права. — СПб: Издательско-торговый дом “Летний Сад”, 1998. — 560 с.
2. Нечаев В. Теория договора. — М.: Типография А. И. Мамонтова, 1888. — 24 с.
3. Пугинский Б. И. Гражданско-правовой договор // Вестник Московского университета: Сер. 11: Право. — 2002. — № 2. — С. 38-57.
4. Ансон В. Договорное право. — М.: Юрид. лит., 1984. — 463 с.
5. Единообразный торговый кодекс США: Пер. с англ. / Серия: Современное зарубежное и международное частное право. — М.: Международный центр финансово-экономического развития, 1996. — 427 с.

П. А. Меденцев

Одесская национальная юридическая академия,
кафедра гражданского права
ул. С. Варламова, 9, Одесса, 65009, Украина

ЭВОЛЮЦИЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ДОГОВОРНЫХ ОБЯЗАТЕЛЬСТВ И ОТКАЗА ОТ ИХ ИСПОЛНЕНИЯ В УКРАИНЕ И ОТДЕЛЬНЫХ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ

Резюме

В статье сделан вывод о том, что в Украине эволюция правового регулирования договорных обязательств и отказа от их исполнения в целом происходила в рамках общих традиций стран романо-германской правовой семьи. Определенные особенности правового регулирования указанных отношений имели место в советский период.

Ключевые слова: правовое регулирование, эволюция, договорные обязательства, отказ от исполнения договорных обязательств.

P. A. Medentsev

Odessa National Law Academy,

Chair of Civil Law

S. Varlamova str. 9, Odessa, 65009, Ukraine

**THE EVOLUTION OF LEGAL REGULATION OF CONTRACTUAL
OBLIGATIONS AND OF REFUSAL FROM THEIR EXECUTION
IN UKRAINE AND SOME FOREIGN COUNTRIES**

Summary

The author comes to a conclusion that, in general, legal regulation of contractual obligations and of refusal from their execution in Ukraine developed within the general traditions of the countries of Roman-German legal system. During the Soviet period, legal regulation of the specified relations had certain differences.

Key words: legal regulation, evolution, contractual obligations, refusal from execution of contractual obligations.